Zowel in zijn kritieken als in zijn colleges komt Verwey naar voren als een bondgenoot van Van Mierlo, wiens opvattingen door Van der Zeyde hard waren aangevallen.

Hoofdstuk 6 heeft het karakter van een slotbeschouwing, waarin de relatie en correspondentie tussen Verwey en Van Mierlo worden besproken. Hierin wordt ook Verwey's visie op Hadewijch gerelateerd aan zijn opvattingen over het werk van Dante. Zowel in Hadewijch als Dante zag Verwey kunstenaars die aan hemzelf verwant waren, namelijk dichters die 'in taal de zichtbare werkelijkheid transformeren tot vormen waarin het "Leven" zich zou kunnen openbaren', zoals Van Dijk de poëtica van Verwey omschrijft (p. 334).

De studie van Van Dijk dwingt bewondering af. Uiterst complexe verschijnselen en teksten krijgen de aandacht. Helder bespreekt zij niet alleen de mystieke teksten van Hadewijch, maar ook mystieke, decadente literatuuropvattingen aan het begin van de twintigste eeuw, en hun verhoudingen met het socialisme en de psychiatrie. Daarnaast heeft de auteur uiteenlopende bronnen in haar onderzoek betrokken: uiteraard de geschriften van Hadewijch en publicaties van Verwey, maar ook onuitgegeven werken van Verwey, zijn notities en collegeaantekeningen, en de briefwisseling met Jozef van Mierlo. Haar analyses zijn gedetailleerd. Het boek wordt besloten door een aantal belangrijke bijlagen, waaronder een uitgave van de lastig raadpleegbare vertaling door Verwey van Hadewijchs *Visioenen*. Het boek roept ook vragen op. Ik formuleer ze hier niet als kritiek, maar eerder als mogelijke voorzetten voor verder onderzoek.

Zo zag Verwey Hadewijch primair als dichteres, stelt Van Dijk, en in zijn vertaling van de *Visioenen* liet hij vorm prevaleren boven inhoud (p. 342). Verwey's aandacht voor de formele kant van literatuur roept de vraag op in hoeverre hij zich in zijn eigen poëzie heeft laten beïnvloeden door de literaire vorm van Hadewijchs werk (en door die van Dantes geschriften). Heeft hij zich alleen op een abstract niveau laten leiden door de uitdrukkingskracht van deze dichters, of imiteerde hij ook hun taalgebruik en vormkunst (woordkeuze, strofische gedichten)?

In de studie benadrukt de auteur dat niet alleen Van Mierlo Verwey heeft beïnvloed. Mogelijk heeft Verwey ook invloed gehad op Van Mierlo's visie op Hadewijch, zo oppert Van Dijk. Uit de studie komt Verwey echter naar voren als erg volgzaam ten aanzien van Van Mierlo, terwijl laatstgenoemde de indruk wekt niet veel interesse te hebben in de (wetenschappelijke) opvattingen van Verwey. Dat blijkt bijvoorbeeld uit Van Mierlo's correctie van een eerste versie van Verwey's vertaling van de *Visioenen*, waarbij Van Mierlo tamelijk slordig en weinig zorgzaam te werk ging. Wat dit betreft zou het interessant zijn om de literaire creaties die de jongere Van Mierlo zelf heeft vervaardigd, en waarnaar Van Dijk ook refereert, te onderzoeken. Is in die werken wel invloed van de kunstenaar Verwey te zien of vast te stellen ?

Met '*Welk een ketter is die vrouw geweest!*' toont Van Dijk hoe boeiend het kan zijn om de receptie van middeleeuwse literatuur door latere schrijvers te analyseren. Een laatste vraag die opkomt is in hoeverre zich binnen die receptie ontwikkelingen hebben voorgedaan. Werd in het midden van de negentiende eeuw juist meer de ridderlijke, hoofse kant van de middeleeuwse literatuur benadrukt (en geïmiteerd, bijvoorbeeld in *balladen*), terwijl in de vroege twintigste eeuw de psychologische, mystieke aspecten op belangstelling konden rekenen? Het zijn vragen die alleen beantwoord kunnen worden in een breder onderzoek naar de receptie van Middelnederlandse literatuur en schrijvers in de negentiende en twintigste eeuw, onderzoek waarvoor de studie van Van Dijk een voorbeeld zal zijn.

'De lijnen komen samen', zo stelt ze terecht in haar laatste hoofdstuk. Inderdaad laat ze fraai de lijnen van literatuurgeschiedenis en vakgeschiedenis samen komen. Haar studie toont mooi hoe oudere literatuur, zowel de middeleeuwse als die uit het begin van de twintigste eeuw, in onderlinge samenhang kan worden bestudeerd. Want, zo blijkt uit '*Welk een ketter is die vrouw geweest!*', alle literatuur wordt ooit historische letterkunde.

Joost van Driel

Liesbeth Minnaard, *New Germans, New Dutch. Literary Interventions.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. – 328 pp. ISBN 978 90 8964 028 4.

De literatuur van schrijvers als Kader Abdolah, Mustafa Stitou, Hafid Bouazza en Abdelkader Benali zorgde vooral in de jaren negentig van de afgelopen eeuw voor commotie in de Nederlandse literaire kritiek. Het duurde echter langer voordat zij ook onderwerp van intensieve wetenschappelijke bestudering werd: na enkele afzonderlijke artikelen verscheen in 2007 de eerste monografie over één van de zogenaamde 'migrantenschrijvers', Henriëtte Louwerses studie *Homeless Entertainment* over het werk van Hafid Bouazza. Liesbeth Minnaard levert met haar

proefschrift *New Germans, New Dutch*, dat zij in 2007 in Trier heeft verdedigd, nu opnieuw een studie af die licht werpt op de literatuur van migranten in Nederland. Op een buitengewoon genuanceerde en theoretisch gefundeerde manier beschouwt zij deze vanuit een breder vergelijkend perspectief en biedt zij daarmee ook een waardevolle bijdrage aan het neerlandistisch onderzoek.

De context voor Minnaards onderzoek wordt gevormd door het debat over het 'multiculturele drama' in Nederland en de discussie over de noodzaak van een nationale 'Leitkultur' in Duitsland, die ongeveer tegelijkertijd plaatsvond en in vele opzichten parallellen vertoonde. Literatuur, zo legt Minnaard in de inleiding van *New Germans, New Dutch* uit, biedt volgens haar de mogelijkheid om een kritische bijdrage aan deze discussies te leveren – zij ziet haar 'as an alternative source of (aesthetic) knowledge and as a privileged sphere of reflection and contemplation on the contested issue of national identity' (p. 13). Hiervan uitgaand stelt zij de vraag hoe in de literatuur van 'nieuwe Duitsers' en 'nieuwe Nederlanders' over de kwesties van nationale identiteit en multiculturaliteit wordt gereflecteerd. De studie opent met twee inleidende hoofdstukken, waarin een inzichtelijk beeld wordt gegeven van de ontwikkeling van het publieke debat in de twee landen en de theoretische uitgangspunten van het onderzoek nader worden belicht. De volgende vier hoofdstukken zijn gewijd aan de Turks-Duitse schrijvers Emine Sevgi Özdamar en Feridun Zaimoglu en de Marokkaans-Nederlandse schrijvers Hafid Bouazza en Abdelkader Benali. Hun teksten worden geanalyseerd als kritische interventies in de polariserende debatten over het 'multiculturele drama' en de Duitse 'Leitkultur'.

De keuze voor vier schrijvers met een migratieachtergrond lijkt in eerste instantie te suggereren dat de 'andere' afkomst van deze auteurs als bepalend voor hun werk wordt gezien; een centraal kritiekpunt in de omgang met de zogenaamde 'migrantenliteratuur'. Minnaard distantieert zich – onder meer in aansluiting op de Amerikaanse Germaniste Leslie Adelson – van deze reducerende visie. Zij betoogt dat er wel sprake kan zijn van een indirecte uitwerking, die voortkomt uit de marginale positie van de schrijvers in de maatschappij en in het literaire veld: 'Their (imposed) migrant status functions as a central factor in the discursive processes of national Othering to which both the writers themselves and their literature are subjected' (p. 53).

New Germans, New Dutch overtuigt door de grote mate aan reflectie waarmee Minnaard haar uitgangspunten bepaalt. Zij geeft blijk van een indrukwekkende vertrouwdheid met de vooral in het Engelstalig onderzoek geavanceerde theoretische discussie, die zij tot een genuanceerde visie verwerkt. De bijzondere kracht van de studie ligt echter vooral ook in het gedifferentieerde perspectief dat de analyse zelf biedt. Zij laat niet alleen verschillen in de Duits-Nederlandse vergelijking zien, maar benadrukt ook de individuele specificiteit van de positioneringen van de auteurs. Minnaard toont aan dat Özdamar, die als enige van de vier schrijvers tot de eerste generatie van arbeidsmigranten kan worden gerekend, in haar verhalen een nomadische, 'transnationale identiteit' verbeeldt. De jongere Zaimoglu daarentegen vertegenwoordigt met zijn zelfontworpen 'Kanak Sprach' – een taal waarin hij het stereotype beeld van Turken in Duitsland imiteert en aan de kaak stelt – een 'nationale tegenidentiteit'. Zowel Özdamar als Zaimoglu kiezen daarbij voor de positie van een buitenstaander. Hierin bestaat volgens Minnaard het grote verschil met de twee Nederlandse schrijvers, dat zij mede verklaart tegen de achtergrond van het restrictievere Duitse inburgeringbeleid in de traditie van een zelfdefinitie als 'volk'. Terwijl Özdamar en Zaimoglu afstand nemen van een Duitse identiteit, proberen Benali en Bouazza van binnenuit tot een nieuwe definitie van Nederlandse identiteit te komen. Benali, zo laat de analyse zien, maakt zich sterk voor een multiculturele samenleving die zelfreflectie en engagement van zowel autochtone als allochtone Nederlanders vereist – hij pleit voor een 'multietnische Nederlandse identiteit'. Bouazza wederom beklemtoont, bijvoorbeeld door de keuze van zijn literaire voorbeelden, juist het belang van de Nederlandse traditie. Zijn visie wordt daarom omschreven als een 'hyper-Nederlandse identiteit'.

In de vier hoofdstukken over Özdamar, Zaimoglu, Benali en Bouazza concentreert Minnaard zich op een aantal literaire werken, die uitgebreid worden geanalyseerd. Daarnaast komen echter ook de positioneringen van de schrijvers buiten hun literaire teksten aan bod, die wederom in de context van de discussies over nationale identiteit en de multiculturele samenleving in de twee landen worden geplaatst. Met een bijzonder oog voor de strategische dimensie, die vaak achter de uitspraken van de schrijvers schuilt, weet Minnaard juist in de analyse van deze wisselwerkingen samenhangen te verhelderen. Zo lukt het haar bijvoorbeeld om de schijnbare tegenspraak op te lossen tussen de uitspraken van Bouazza, die zich aan het begin van zijn carrière tegen elke vorm van benadrukking van zijn Ma-

rokkaanse achtergrond verzette, om zich vervolgens in 2002 alsnog in het debat over de multiculturele samenleving te mengen. Met zijn felle waarschuwing voor het extremisme van Moslims in Nederland, zo maakt Minnaard aannemelijk, presenteert Bouazza zich eveneens als verdediger van de Nederlandse cultuur en draagt daarmee bij tot een 'hyper-Nederlandse identiteit'.

Met betrekking tot de analyse van de literaire teksten zelf blijven enkele vragen open. Gekozen zijn in totaal negen voorbeelden, die in genre en tijd van publicatie variëren: de revue passeren (in deze volgorde) drie verhalen van Özdamar uit de bundel *Der Hof im Spiegel* (2001), Bouazza's verhaal 'De oversteek' uit de uitgebreide uitgave van zijn verhalenbundel *De voeten van Abdullah* (2002) en zijn roman *Paravion* (2003), Zaimoglu's debuut *Kanak Sprach* (1995) en zijn volgende roman *Abschaum* (1997), Benali's eerste roman *Bruiloft aan zee* (1996) en zijn theaterstuk 'Onrein' (2003). De teksten worden in de hoofdstukken weliswaar in de context van het oeuvre van de schrijvers geplaatst, enkele verhelderende woorden over de redenen voor de keuze en de rangschikking in het boek zouden ter orientatie echter wenselijk zijn geweest. Dit geldt op sommige punten ook voor de manier waarop de teksten worden gelezen. Het overkoepelend interpretatiekader is duidelijk: de reeds genoemde gedachte van literatuur als bron van alternatieve esthetische kennis en ruimte voor kritische interventie, die voortborduurt op concepten van Ernst van Alphen, Homi Bhabha en de narratoloog David Herman. In de analyses zelf wordt het rijtje verder aangevuld met concepten van onder meer Éduard Glissant, Gilles Deleuze en Felix Guattari, Stuart Hall en Jürgen Link: de poging om de heterogeniteit van de teksten recht te doen kan de indruk van een zeker theoretisch eclecticisme soms niet helemaal wegnemen.

New Germans, New Dutch brengt een geëngageerd perspectief naar voren door de onderzochte teksten als 'interventies' in de bestaande, nog steeds vaak vrij exclusieve definities van nationale identiteit in publieke discoursen in Nederland en Duitsland te beschouwen. De invloed van literatuur wordt in de studie gerelativeerd. Desalniettemin rijst soms de vraag naar de reikwijdte van deze 'interventies'. Zoals Minnaard over Louwerses interpretatie van *Paravion* schrijft, 'the question is, who actually notices or pays attention to this skilful narrative performance of discursive dislocation' (p. 125). Dit neemt niet weg dat *New Germans, New Dutch* zelf op een overtuigende manier de complexiteit van de verbeelding van nationale identiteit in het oeuvre van de vier schrijvers demonstreert. Minnaard nodigt uit tot een theoretisch gereflecteerde en genuanceerde kijk op de zogenaamde 'migrantenliteratuur'. Het is te hopen dat haar 'interventie' in het bestaande beeld de aandacht zal krijgen die zij ongetwijfeld verdient.

Cornelia Leune